

DOBÓ GÁBOR

Kassák Lajos hazatérése

A nyilvánossághoz jutás gazdasági és jogi feltételei a bécsi Ma és a budapesti Dokumentum közötti időszakban¹

Az 1925 és 1927 közötti rövid, átmeneti időszak meghatározó volt a magyar avantgárd történetében. Számos avantgárd művész vállalt szerepet az 1919-es Tanácsköztársaságban, akiknek, miközben a kommunista vezetéssel is konfliktusba kerültek, a rezsim bukása után emigrációba kellett vonulniuk az ellenforradalmi rendszer megtorlásai elől.² A húszas évek közepén több, a nemzetközi avantgárd laphálózatához és intézményekhez kapcsolódó emigráns szereplő célja volt, hogy hazatérjen és alakítsa a magyarországi irodalmi és művészeti életet.³ Ez a törekvés a 20. századi magyar kultúrtörténet egyik ambiciózus kísérlete volt, amelynek során a hazatérő radikális értelmiségiek megpróbálták azokból a tapasztalataikból építkezni, amelyeket az ezekben az években létrejött és világszerte nagy hatást gyakorló műhelyek – mint a weimari Bauhaus, a párizsi és berlini dada, a formálódó szürrealizmus, vagy éppen a nemzetközi konstruktivizmus egyik meghatározó fóruma, a bécsi Ma folyóirat – körül szereztek.

Hazatérésük hosszabb folyamat volt: még az emigrációból különböző magyarországi jogi, gazdasági, politikai és kulturális körülményekkel kellett számot vetniük annak érdekében, hogy később az országban dolgozhassanak tovább. Ennek megszervezésekor, majd az országban töltött első hónapok alatt kötötték meg azokat a kompromisszumokat, jutottak azokra a felismerésekre és fejlesztették ki azokat a stratégiákat, amelyek lehetővé tették, hogy megszólaljanak és visszhangot kapjanak a magyarországi nyilvánosságban.⁴ Eközben némiképp adaptálódtak az olvasók el-

várásaihoz, a meglévő kulturális intézményrendszerhez, az adott irodalmi mezőhöz és a jogi környezethez. A hazatérés tehát nemcsak a kulturális fordítás kihívásait jelentette számukra,⁵ hanem számos lemondással is járt a korábbi emigráns időszakhoz képest. Ekkor ugyan csekély olvasóközönséggel, a magyar kulturális élettől részben elszigetelve és rossz anyagi körülmények között, azonban témaválasztásaik és azok megfogalmazása tekintetében szabadon, a nemzetközi avantgárd diskurzusban részt véve, sőt azt formálva működtek. A következőkben azt az időszakot vizsgálom, amikor Kassák Lajos elkezdte megszervezni hazatérését (körülbelül 1924-től), addig a pillanatig, amíg 1926 végén szerkesztőtársaival Budapesten elindította saját platformját, a nemzedéki avantgárd lapként pozicionált Dokumentumot.⁶ Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy Kassák és munkatársai miként teremtettek maguknak ehhez anyagi és jogi alapot, és ez miként befolyásolta szerkesztéspolitikai döntéseiket és későbbi tevékenységüket.

Paradigmaváltás és platform

Hazatérése során Kassák nem csupán (újra) teret akart nyerni a magyar irodalmi életben, és nem is csak egyéni írókarriert kívánt felépíteni – utóbbi törekvése egyébként a húszas évek második felére kifejezetten sikerrel járt⁷ –, hanem művészeti paradigmaváltást követelt. Ez a szándék Kassák korábbi lapjaiban is nyilvánvaló, az 1915-ben indult A Tett című lapban csakúgy, mint a Ma budapesti és bécsi időszakában. Időszakunkban a paradigmaváltásról szóló legjelentősebb dokumentum a Kassák által közvetlenül hazatérése előtt, 1926-ban többször is publikált *Az új művészet él* című szöveg.⁸ Ebben az esszében fejti ki az „új művészetet” (vagyis az avantgárdot) szerinte jellemző két koncepciót: a *konstrukciót* és a *szintézist*. Előbbi alatt azt érti, hogy a korszerű civilizációs vívmányok, társadalmi mozgalmak és az új művészet szerinte szükségszerűen meg fogják teremteni az „új életformát”. Utóbbi pedig a „környező világban

¹ A tanulmány kapcsolódik a Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum és a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH *Kassák Lajos avantgárd folyóiratai interdiszciplináris megközelítésben (1915–1928)* című, K-120779 számú projektjéhez.

² Kassák Lajos többek között az Írói Direktórium tagja volt. A kérdéstről újabban például PACSIKA Márton, *Az új hangszer legtudatosabb kezelője. Kassák Lajos és a budapesti MA (1916–1919) = Művészet akcióban. Kassák Lajos avantgárd folyóiratai A Tett-től a Dokumentumig (1915–1927)*, szerk. BALÁZS Eszter – SASVÁRI Edit – SZEREDI Merse Pál, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum–Kassák Alapítvány, Budapest, 2017, 71–87.

³ A kérdés hátteréhez lásd SZOLLÁTH Dávid, *Magyar irodalmi mező az 1920-as években*, *Literatura* 2015/2., 161–184.

⁴ Erről az időszakról lásd CSAPLÁR Ferenc, *Kísérlet a Ma hazai folytatására*, *Literatura* 1975/3–4., 102–112.; TVERDOTA György, *A Nyugat és az avantgarde között*, *Literatura* 1977/3–4., 76–94.; GYÖRGY Péter, *Az elsikkasztott forradalom. Kassák 1926 után: a hazatérés tanulságai*, *Valóság* 1986/8., 66–85.; TVERDOTA György, *A magyar avantgárd első bukása*, *It* 1991/3–4., 466–476.; DERÉKY Pál, *„Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi”*. *A XX. század eleji magyar avantgárd irodalom*, Kossuth, Debrecen, 1998, 105–122.; CSAPLÁR Ferenc, *Kassák Lajos*, Kassák Múzeum, Budapest, 2002; KAPPANYOS András, *A Nyugat és az avantgárd*, *Literatura* 2008/4., 423–432.; SZEREDI Merse Pál, *Kassákizmus. A MA Bécsben (1920–1925) = Művészet akcióban*, 105–140.

⁵ KAPPANYOS András, *Bajuszögre, lefordítatlan. Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer*, Balassi, Budapest, 2015.

⁶ Újabban például: DOBÓ Gábor, *Nemzedékváltás, szintézis és az új társadalom programja: a Dokumentum Budapesten 1926–1927-ben = Művészet akcióban*, 207–231. Lásd még Judit KARAFIÁTH, *Kassák, Dokumentum (1926–1927) et le surréalisme hongrois*, *Anachronia* 1997/4., 78–86.; Judit KARAFIÁTH, „Dokumentum”, *revue de Kassák*, *Communications (Des faits et des gestes)* 2006, 141–149.; ÉVA FORGÁCS – TYRUS MILLER, *The Avant-Garde in Budapest and in Exile in Vienna = The Oxford Critical and Cultural History of Modernist Magazines. Europe 1880–1940*, szerk. Peter BROOKER – Sascha BRU – Andrew THACKER – Christian WEIKOP, Oxford UP, Oxford – New York, 2013, 1128–1156.

⁷ DOBÓ Gábor, *Kassák Lajos Egy ember élete című önéletrajzának fogadtatása 1927–1928-ban*, *Literatura* 2015/3., 277–288.

⁸ A szöveg ekkor a következő helyeken jelent meg: KASSÁK Lajos, *Az új művészet él*, Korunk, Cluj-Kolozsvár, 1926. (*Korunk könyvtára*, 2.); Uő., *A korszerű művészet él = Uő., Tisztaság könyve*, Horizont, Budapest, 1926, 96–114. Az utóbbi változat ugyanekkor kisebb példányszámban, úgynevezett „amatőr” kiadásban is megjelent. Egy korábbi szövegváltozat olvasható: Uő., *Az új művészet él*, Testvér 1925. október, 291–305. A kötetről lásd: FÖLDES Györgyi, *Kassák megkonstruált könyve. Vizualitás és nyelvi jelentés a Tisztaság könyvében*, *Irodalomismeret* 2011/1., 64–75.; KÉKESI Zoltán – SCHULLER Gabriella, *Művészetközöttség és jelszerűség. 1926. Megjelenik a Tisztaság könyve és a Dokumentum = A magyar irodalom története*, III., szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András, Gondolat, Budapest, 2007, 427–440.

aktív szerepet vállaló” műalkotást, vagyis a „művészet és élet” „egységét” jelenti. Érvelésében szembeállítja az elavultnak vélt művészetet és az új művészetet, ami a Reinhart Koselleck által leírt *aszimmetrikus ellenfogalmak* logikáját idézi, amennyiben a témával összefüggésben felvázolt kívánatos és nemkívánatos tulajdonságok az összes lehetőséget lefedik, tehát kizárólagosak.⁹ Az elavultnak vélt művészet szerinte „improduktív”, „polgári”, „individualista”, „öreg”, a „múlthoz” tartozik, „hasonlít” valamihez, „gyönyörűen összecsengő rímeket” alkalmaz, míg az új művészet „produktív”, „konstruktív”, „kollektív”, „fiatal”, a „jelenben” van és „önmagát sokszorozza meg”.

Ha a szöveget Kassák hazatérésének kontextusában olvassuk, akkor az elavultnak vélt művészet egyértelműen a Nyugatra vonatkozik – még akkor is, ha a lap munkatársai ekkoriban már bő évtizede nem a Kassák által körvonalazott esztétizáló paradigmában dolgoztak, és az avantgárdhoz való viszonyuk is inkább integratívnak vagy legfeljebb semlegesítőnek nevezhető,¹⁰ de korántsem elutasító.¹¹ Bonyolult kérdés, hogy az „élet” és művészet szintézisét hirdető Kassák miért elsősorban az irodalmi mező autonóm pólusán elhelyezkedő Nyugatot tekintette riválisának (az idézett szövegen kívül később a Dokumentum több szerkesztőségi szövegében és korabeli publicisztikájában),¹² és nem például a heteronóm,¹³ összehasonlíthatatlanul komolyabb forrásokhoz hozzáférő, a politikai hatalomhoz kötődő kulturális szférát, vagy a „polgári” kultúra olyan, nagy példányszámban megjelenő *middle brow* lapjait, mint a Színházi Élet – utóbbiakkal ugyanis alig foglalkozott.¹⁴ A leglényegesebb ok minden bizonnyal az erőforrások elosztásának és a „közeg”¹⁵ szűkösségének kérdése volt. Röviden fogalmazva, Kassák lapjai és a Nyugat szerkesztői ugyanarra a pár ezer, a mindenkori legmodernebbnek számító irodalmi irányzatokra nyitott potenciális olvasóra számíthattak, akik csak korlátozott számú folyóiratot tudtak eltartani.

Ahhoz, hogy Kassák sikeresen tudja közvetíteni művészeti programját, illetve annak megvalósításához lehetőleg társakat találjon, egy platformot kellett létrehoznia, ami a korszakban – ahogy Kassák saját korábbi gyakorlatában is – tipikusan egy folyóirat megalapítását jelentette.¹⁶ Kassák tisztában volt azzal, hogy a művészeti paradigmaváltást követelő üzenetét csak saját lapjában fogalmazhatja meg. A hozzá

⁹ Reinhart KOSELLECK, *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, Jászöveg Műhely, Budapest, 1997.

¹⁰ Lásd például *Az új művészet él* című szöveget is tartalmazó *Tisztaság* könyvének recepcióját, különösen Komlós Aladár recenzióját: KOMLÓS Aladár, *Kassák Lajos: Tisztaság* Könyve, Nyugat 1926/18., 470–472.

¹¹ Az avantgárd semlegesítésének kérdéséhez lásd KAPPANYOS, A Nyugat és az avantgárd. Ekképpen járt el a Nyugathoz hasonló pozícióban lévő, annak mintául szolgáló Nouvelle Revue française is, lásd Anne-Rachel HERMETET, *Pour sortir du chaos. Trois revues européennes des années vingt*, Presses Universitaires De Rennes, Rennes, 2009.

¹² Például KASSÁK Lajos – DÉRY Tibor – ILLYÉS Gyula – NÁDASS József – NÉMETH Andor, *A Nyugat húsz éves [sic!]*, Dokumentum 1926/1., 2–3.

¹³ Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford. SEREGI Tamás, Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Budapest, 2013.

¹⁴ Ehhez lásd KÁLMÁN C. György, *Strange Interferences. Modernism and Conservatism vs. Avant-Garde, Hungary, 1910's*, Hungarian Studies 2012/1., 107–122.

¹⁵ VAS István, *A közeg = Uő., Nehéz szerelem*, III., Holnap, Budapest, 2000, 104–118.

¹⁶ Erre alapvető szövegében felhívja a figyelmet: EZRA POUND, *Small Magazines*, The English Journal 1930/9., 689–704, különösen 703.

és élettársához-művészkollégájához, Simon Jolánhoz hasonló, a munkásosztályból érkező „organikus értelmiségieknek”¹⁷ nem pusztán esztétikai vagy szerkesztéstechnikai döntéseket kellett hozniuk, amikor elindították lapjukat. A kiadvány gazdasági háttéré mellett a saját anyagi feltételeiket is úgy kellett megteremteniük, hogy közben ne kényszerüljenek szellemi függetlenségük feladására. A kulturális intézményrendszeren kívülről és a paradigmaváltás szándékával érkező értelmiségiek (az avantgárd művészekon kívül ilyenek voltak egyes népi írók)¹⁸ nem támaszkodhattak a hivatalos kultúra vagy a hagyományörző modernizmus¹⁹ már meglévő intézményeire ahhoz, hogy céljaikat artikulálják. Egyes műveikkel megjelenhettek a tömegsajtóban, a modernizmus fórumain, vagy akár a piacon is (mint Kassák a kereskedelmi plakátjaival),²⁰ de azon az áron, hogy azok tevékenységükről leválasztva, semlegesítve értelmeződtek.

A nyilvánossághoz jutás gazdasági feltételei Önkihasználás és lapszerkesztés a bécsi emigráció idején (1920–1925)

Kassák Lajos és Simon Jolán két alapvető problémája az 1920-as évek elején a megélhetésért való küzdelem, valamint a nyilvánossághoz jutás biztosítása volt. Mindkét kérdés a pénzzel volt összefüggésben: a táplálkozásnak és a ruházódásnak ugyanúgy meg kellett teremteniük az anyagi alapjait, mint a lapkiadásnak. Az irodalmi mezőben való jelenlét gazdasági kérdés is volt.²¹ Kassákék számára a lapkiadás nem jelentett megélhetést, sőt annak a reményét sem hordozta. A lapok eladásából a legjobb esetben is csak a nyomdaköltséget tudták fedezni. Mégis évtizedeken keresztül foglalkoztak lapszerkesztéssel, mert ez jelentette számukra a közegteremtés és a komplex művészeti program kifejtésének a lehetőségét. Gyakran a megélhetés minimumának, az alapvető élelmiszereknek, a lakhatásnak, a fűtésnek és a ruházódásnak az

¹⁷ ANTONIO GRAMSCI, *Az értelmiség kialakulása = Uő., Filozófiai írások*, ford. ROZSNYAI Ervin, Kossuth, Budapest, 1970, 271–293.; bővebben Uő., *Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura*, Riuniti, Roma, 1971.

¹⁸ LENGYEL Imre Zsolt, *A „népi író” megalkotása. Fogadtatás, viták, önreprezentáció* (PhD-értekezés), ELTE BTK, Budapest, 2015.

¹⁹ A magyar irodalomtudományban elterjedt hagyományörző modernség kategóriát a terminológiai következetesség miatt hagyományörző modernizmus formában használok – azonos értelemben. TVERDOTA György, *A hagyományörző modernség születése*, *Literatura* 2014/2., 119–132. Az avantgárd és modernizmus(ok) fogalmait – amíg nem áll rendelkezésünkre konszenzuális terminológia a magyar irodalomtudományban, addig jobb híján tükörfordításban – következetesen a *The Oxford Handbook of Modernisms* című kötet bevezetője alapján használok: PETER BROOKER – ANDRZEJ GASIOREK – DEBORAH LONGWORTH – ANDREW THACKER, *The Oxford Handbook of Modernisms*, Oxford UP, Oxford, 2010, 3–4.

²⁰ Erről például DOBÓ Gábor, *A plakátművészet mint szimbolikus legitimáció és anyagi forrás = Uő., A Dokumentum című lap és a húszas évek európai avantgárd folyóiratai. Önleírás, kontextusok, modellek* (PhD-értekezés), ELTE BTK, Budapest, 2018. Lásd továbbá *A magyar grafika külföldön. Bécs 1919–1933. Katalógus a Magyar Nemzeti Galéria grafikai gyűjteménye alapján*, szerk. BAJKAY Éva, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1982.; CSAPLÁR Ferenc, *A Mentor Könyvesbolt és Galéria, 1922–1930*, Kassák Múzeum, Budapest, 1996.; BAKOS Katalin, *Bortnyik Sándor és a Műhely*, L'Harmattan, Budapest, 2018.

²¹ A kérdés elméleti hátteréről lásd a Helikon irodalomtudományi szemle *Új gazdasági kritika* című, Hites Sándor által összeállított 2011/4. számát.

előteremtése is háttérbe szorult a lapkiadáshoz képest. Mindez még az első világháborút követő évek nemzetközi avantgárd lapszerkesztőinek körében is kivételes volt, pedig sokan közülük Kassákhoz hasonlóan szintén emigránsok és munkanélküliek voltak.

A bécsi Ma Kassák és Simon Jolán közös munkájának eredménye volt, még ha a lap borítóján csak Kassák neve is szerepel. Közösén teremtették meg a maguk és a lap fenntartásához szükséges anyagi feltételeket. Hogy képet alkothassunk azokról a nehézségekről, amelyek során kiadták a Bécsben 1920 májusában újraindult Mát, érdemes felidézni, hogy az 1920-as évek elején milyen alapvető egzisztenciális problémákkal néztek szembe. Simon Jolán, aki az egész család és a Ma fenntartásáról gondoskodott, ekkor rendkívüli szegénységben élt Budapesten Kassák anyjával, Istenes Máriával egy háztartásban. Első házasságából született gyerekei, Nagy Etel, Nagy Rudolf és Nagy Piroska eleinte Budapesten Simon Jolánál, később Bécsben Kassáknál laktak. Kassák és Simon Jolán ebben az időszakban a Budapest és Bécs között utazó ismerősökön (rendszerint szintén avantgárd művészeket és/vagy baloldali értelmiségieket) keresztül álltak kapcsolatban; illetve amikor elő tudták teremteni az utazás költségét, Simon Jolán, aki ellen nem volt érvényben elfogatóparancs, személyesen utazott Bécsbe. Az 1920-as évek első felében kölcsönökből, Simon Jolán alkalmi munkáiból (az 1920-as évek elején budapesti színházakban tűnt fel kisebb szerepekben, majd osztrák némafilmekben játszott), az egykori Ma Galéria műtárgyainak eladásából, és Kassák magyarországi lapokban eleinte rendkívül nehezen elhelyezhető publicisztikáiból éltek. Részben ezek a források tették lehetővé a Ma megjelenését is.²²

Anyagi forrásaik bizonytalanságára jellemző Simon Jolán egyik Kassáknak küldött levele,²³ amelyben egymás után ír harisnyák és Bohacsek Ede²⁴ képeinek reménybeli eladásáról. 1924-ben Kassák egy „általános kölcsön ügyletet” indított, amely szerint „Kleinnel megbeszéltem, hogy 15-20 embertől kérjen kölcsön a részemre 100.000-100.000 koronákat”. A kölcsönről Kassák mint „utolsó lehetőségről” ír Simon Jolánnak, amely után „minden ajtó be van csukva mögöttünk.”²⁵ Sokszor az alapvető élelmiszereket is nélkülözték: „egyelőre egy vasam sincs – írja Simon Jolán

²² Simon Jolánról: CSAPLÁR Ferenc, *Kassákné Simon Jolán, az első magyar dadaista versmondó*, Kassák Múzeum, Budapest, 2003, 5.; FÖLDES Györgyi, „A pódium akrobatája”. *Simon Jolán előadóművészete*, *Literatura* 2018/1., 77–90.; *Kassákizmus*, III., *Új dráma, új színpad. A magyar avantgárd színházi kísérletei* (kiállítás és kísérőfüzet), kurátor SZEREDI Merse Pál – GALÁ CZ Judit, Bajor Gizi Színházmúzeum, 2017. október 27. – 2018. március 18.

²³ Itt jelzem, hogy a nyilvánosságban való megszólalás egyebek mellett szociolingvisztikai kérdés is volt, emiatt fontosnak tartom Kassák és Simon Jolán leveleit – az első közlésre való tekintettel is – betűhíven idézni. Ezek a szövegek megerősítik azt az eddig inkább anekdotikus, részben Kassák önéletírásából származó tudásunkat, hogy a szerző nem bírta a standard magyar nyelv írásos változatát (lásd például: „Kérem, én gyári munkás vagyok, s így nem értem rá a regényt helyesírásban megcsinálni. Ezt a részét csak úgy gyorsan köllött elvégezni. De ha a szerkesztő elvtársnak tetszik majd a dolog, akkor kérek szabadságot és helyesírásban is megírom.” KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*, II., Dante, Budapest, 1927, 142.) Az irodalmi nyelvváltozat birtoklása és a közéleti presztízs összefüggéseiről lásd: Pierre BOURDIEU, *La production et la reproduction de la langue légitime = Uő., Langage et pouvoir symbolique*, Fayard, Párizs, 2001, 67–99.

²⁴ 1889–1915, festő, Kassák 1917-ben szervezett számára posztumusz kiállítást a Ma galériájában.

²⁵ Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [1925 karácsonya előtt], KM-lev. 2031/6, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

Kassáknak 1920 telén –, hát elég soványan élünk. A zsír már 180 korona és bizony sűrű napok vannak, hogy nem látjuk számát se.”²⁶ Ugyanezekben a hetekben arról számol be, hogy Füst Milán „ígért nekünk élelmet”.²⁷ Kassák is nélkülözött bécsi emigrációjában; évekkel később, 1924 telén Simon Jolán „80 deka szalonnát” küldött Kassáknak Bécsbe „Maticcsal”,²⁸ aki holnap utazik föl”.²⁹ Simon Jolánnak nem mindig volt pénze fűtésre, emiatt betegségekkel küzdött: „már egyáltalán nem is fűtök, mert én egész nap csavargok, az Eti³⁰ pedig ha el végzi a dolgát, le megy sétálni este mindjárt ágyba bújunk és így megspóroljuk a tüzelő árát”³¹ – írja Kassáknak 1920 telén. „Beteg vagyok már vagy tíz napja. Nagyon meg hültem és nem bírtam magam ki kúrálni, mert nem volt se cukrom, se tüzelőm semmim, semmim. Föl köllött kelnem és pénz után járnom” – írja következő levelében.³² Gyakran ruhára sem volt pénzük. Simon Jolán idézett leveleiben arról panaszkodik, hogy csak egy cipője van, de „már az is elhagy”.³³ Évekkel később, már Kassák bécsi emigrációjának végén Simon Jolán egy leveléből képet kaphatunk a költő nyomorúságos ruhatáráról, amiből következtethetünk Kassákék bécsi éveinek anyagi körülményeire: „Tatának³⁴ 3 fekete inge van. Vagy a kosárban van a foltozni való között, vagy a Rudi tévedésből elvitte. Mert az ő egyik ingén, amely ugy csukódik, mint a Tatáé a nyaknál foltozás van. A Tatáén nincs. Kis lányom, nézd át a diványban lévő ruhákat, ne hogy beljűnk essen a moly. A Tatának csak 1 bőróve volt, az a piszkos” – írja.³⁵

Kassák és Simon Jolán számára az értelmiségi, művészi munka választása nem volt magától értetődő, hiszen tisztában voltak azzal, hogy eredeti szakmaik művelésével biztosabb jövedelemhez juthattak volna. Azonban anyagi kiszolgáltatottságuk ellenére a szerkesztési, művészetszervezési munkát tekintették legfőbb feladatuknak. Az 1920-as évek elején az egykori gyári munkás Kassák és Simon Jolán számára egyszer sem merült fel, hogy az 1910-es évek óta folytatott lapszerkesztői, újságírói, illetve színészi munkájuk után visszatérjenek a munkás életmódhoz.³⁶ Az alábbi

²⁶ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, 1920. február 18., KM-lev. 2063/25, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

²⁷ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, 1920. február 27., KM-lev. 2063/26, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

²⁸ Feltehetően Matics Istvánról, egy távolabbi Kassák-rokonról van szó. Köszönettel tartozom Ständeisky Évának, hogy segített az utalás felfejtésében. Kassák családfájáról lásd: CZEIZEL Endre, *Kassák Lajos családfájának és betegségeinek értékelése*, *Kortárs* 2001/11., 74–90.

²⁹ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, 1924. január 30., KM-lev. 2063/33, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

³⁰ Nagy Etel, Simon Jolán lánya.

³¹ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, 1920. február 18., KM-lev. 2063/25, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

³² Simon Jolán – Kassák Lajosnak, 1920. február 27., KM-lev-2063/26, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

³³ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, 1920. február 18., KM-lev. 2063/25, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

³⁴ Kassáknak.

³⁵ Simon Jolán – Nagy Etelnek, [1926. augusztus], KM-lev. 2067/13, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

³⁶ BALÁZS Eszter, *Baloldaliság és munkásszubbkultúra Kassák Egy ember élete című önéletírásában az első világháborúig. A „Gyermekkortól” a „Kifejlődésig”, Múltunk 2013/2., 83–105.*

levélrészletek rávilágítanak arra, hogy a nem értelmiségi munkák folyamatos összehasonlítási alapot képeztek a(z alkalmi) szép- és közírói foglalkozáshoz képest. Kassákék számára döntések sorozatát jelentette az utóbbi választása, szemben a magyar írók többségével, akik ugyan anyagilag sokszor szintén kiszolgáltatott helyzetben voltak, de rendszerint tanár vagy jogász végzettségüként, jelentős kulturális és kapcsolati tőkékkel természetesebben mozogtak a kultúra vagy a média közegében. Simon Jolán 1925-ben például arról tájékoztatja Kassákot, hogy „holnap találkozom Ignotus Pállal és ő próbál valamit csinálni hogy abba az új ugynevezett »Karaván«[?] áruháza, amely márciusban megnyílik valamelyik lánykát elhelyezze. D. Palitól³⁷ a napokban kapok egy ember címét, aki Bécsben egy vasgyárban mérnök az valószínű be tudja vinni oda a Rudit³⁸ dolgozni. A Rudi ne menjen Párisba mert ott most rengeteg a munkanélküli magyar.”³⁹ Kassák egy 1925-ös levelében azzal kapcsolatban ironizál, hogy Simon Jolán egy időre visszatért korábbi munkájához, a modellkedéshez, amely Kassák cikkeinek időnkénti elhelyezéséhez képest még mindig biztosabb jövedelemnek bizonyult.

Mi a fenének vállaltál ülést, mért ragaszkodsz ennyire régi, rossz szokásaidhoz? [...] Én azért meg sem mentem el szénhordónak vagy vasuti pucernek. Nem, én még az atyauristennek se közeledtem a munkám felé. Ajánlom, hogy idejében hagyd ott!!! Mit csinálol majd veled, ha most belekóstolsz ebbe a jó munkába s majd itt is [Bécsben] visszatarthatatlanul keresni akarsz?!⁴⁰

A modernista és avantgárd lapok gazdasági modelljei az 1920-as évek közepén

Kassák hazatérésének előkészítése alatt, majd hazatérte után szerkesztett lapjainak gazdasági hátteréről korlátozott tudásunk van. A korban legnagyobb hatású folyóiratáról, az 1926 decemberétől 1927 közepéig megjelent Dokumentum finanszírozásáról és terjesztéséről például alig van korabeli forrásunk. Kassák lapjainak finanszírozásával kapcsolatban következtetésekre kell hagyatkoznunk, amelyeket a korabeli egyéb avantgárd és modernista lapok szerkesztéstörténete alapján fogalmazok meg. Az ekkor Kassák látókörében lévő hazai és külföldi időszak kiadványok modelleként álltak rendelkezésére ahhoz, hogy ezek alapján vagy ezekkel szemben kialakítsa folyóiratai kiadás- és szerkesztéspolitikáját.⁴¹

Kassák és Simon Jolán tisztában voltak azzal, hogy egy széles nyilvánosságot elérni képes, rendszeresen és hosszabb ideig megjelenő folyóiratnak – és a későbbi

³⁷ Talán Demény Pál, 1901–1991, kommunista politikus.

³⁸ Nagy Rudolf, Simon Jolán fia.

³⁹ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/56, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁴⁰ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2031/5, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁴¹ Ehhez lásd például CSAPLÁR Ferenc, *Kassák és mozgalmainak osztrák kapcsolatai (1920–1933)* = Uő., *Kassák körei*, Szépirodalmi, Budapest, 1987.; DOBÓ GÁBOR – SZEREDI Merse Pál, „*Ausztria lényege nem a centrum, hanem a periféria.*” *Az avantgárd lapok hálózata az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban 1920 és 1926 között*, Jelenkor 2018/5., 560–566.

Dokumentumhoz hasonló nemzedéki fórum szerepére aspiráló, művészeti paradigmaváltást kezdeményező lapnak ilyennek kellett lennie – megfelelő gazdasági hátteret kell teremteni. Egy politikai pártoktól gazdasági értelemben független (ugyanakkor politikus) lapot akartak létrehozni, ezért nem támaszkodhattak sem a Magyarországi Szociáldemokrata Pártra, sem az illegális Kommunisták Magyarországi Pártjára (illetve legális fedőszervezetére, a Magyarországi Szocialista Munkáspártra) – előbbinek egyébként nem állt érdekében támogatnia az avantgárdot, igaz, némi nyilvánosságot biztosított Kassáknak, utóbbi pedig megalakulásától kezdve ellenséges viszonyban állt a költővel.⁴² A nem pártok és/vagy az állam által fenntartott modernista lapoknak az 1920-as évek közepén legalább három gazdasági modellje létezett Magyarországon – Kassákék ezekkel vetettek számot.

Az első esetben a folyóirat egy kiadó számára jelentett üzletet. Tudunk ebből az időszakból olyan lapról – például a *Literatura* című irodalmi folyóiratról –, amely e modell szerint működött. A lap szerzői között modernista, sőt az avantgárdra is nyitott szerzőket is találunk.⁴³ A kiadvány profilját azonban a kiadó szabta meg.⁴⁴ Ennek megfelelően a *Literatura* nem jelentkezett a modernista lapokra jellemző programmal vagy kollektív szerkesztőségi állásfoglalással, amely leszögezte volna politikai és művészeti programját, konfrontálódva esetleg a riválisnak tekintett lapokkal is. Ehelyett újonnan megjelent regényekről közölt szakyszerű irodalomkritikákat.

Az írók saját kezdeményezéséből létrejött modernista lapok alapításával kapcsolatban a szerzők nem tudtak, a kiadók pedig nem akartak pénzügyi kockázatot vállalni. Simon Jolán egy 1920-as évek első felében Kassáknak küldött levelében egy olyan tárgyalásról számol be, amelyet modernista írók egy évkönyv és egy szépirodalmi lap indításával kapcsolatban folytattak a könyvkiadó Tevan Andorral. Zsolt Béla, Komlós Aladár, Komor András, Ignotus Pál és Nagy Lajos egy Tevan által hitellezendő kiadvány ötletével környékeztek meg a könyvkiadót („Nahát! Azt a tülekedést a koncert Tevan körül! Ilyent még nem láttam, pedig öreg fejemmel, már sok mindent tapasztaltam”). Az írók által felvázolt konstrukció szerint „egy év könyvet akarnak csinálni 3 hónaponkénti megjelenéssel. Ehhez szeretnék, ha Tevan előlegezné nekik a nyomdát és a papírt, illetve ő adná ki”. Ezt azonban a könyvkiadó elutasította, és csak egy üzletileg is biztosan megtérülő ajánlatot fogadott volna el: „Tevan egy vasat se hajlandó kockáztatni.”⁴⁵

⁴² A két baloldali párt és az avantgárd bonyolult viszonyáról lásd például CSAPLÁR Ferenc, *Munkásmozgalom és művészet. Vita a Népszavában* = Uő., *Kassák körei*, 33–81.; OLIVER BOTAR, *Lajos Kassák, Hungarian „Activism” and Political Power*, *Canadian-American Slavic Studies* 2002/4., 391–404.; KONOK Péter, *Lajos Kassák and the Hungarian Left Radical Milieu (1926–1934) = Regimes and Transformations. Hungary in the Twentieth Century*, szerk. ISTVÁN FEITL – BALÁZS SÍPOS, Napvilág, Budapest, 2005, 177–194.; K. HORVÁTH Zsolt, *A hiány. A két háború közötti munkáskultúra és a Kádár-korszak munkásmozgalmi kánonja = Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*, szerk. ERŐS Vilmos – TAKÁCS Ádám, ELTE Eötvös, Budapest, 2012; BALÁZS, *Baloldaliság és munkáskultúra Kassák Egy ember élete című önéletrajzában az első világháborúig*.

⁴³ 1927-ben például Németh Andor és Déry Tibor is publikáltak a lapban.

⁴⁴ Ez a Lantos Adolf könyvkiadó érdekltségébe tartozó Lantos Rt. volt, amely többek között a Genius Kiadót is megvásárolta.

⁴⁵ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. február], KM-lev. 2063/61, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

A lapalapítás másik modellje a bőkezű mecénás által finanszírozott folyóiratoké volt, erre azonban ekkor Magyarországon nem lehetett lapalapítási terveket építeni. Ritkán adódott olyan támogató, aki jelentős és rendszeres összeget juttatott volna az ambiciózus modernista szerkesztőknek, és még ritkábban adódott olyan helyzet, amikor az anyagi segítségért cserébe ne követelt volna befolyást a lap működése fölött.⁴⁶ Simon Jolán levele szerint⁴⁷ például egy szénnagykereskedő személyében mecénásra számított ekkor (hiába) Földi Mihály (író, szerkesztő, újságíró) és Pintér Ferenc.⁴⁸

Az 1920-as évek közepén Kassákék is mecénást kerestek. Ugyan meglepő módon kapcsolatban álltak a hatalmi elit egyes tagjaival is, de az ő anyagi támogatásukra nem számíthattak. Remélték, de kevés valószínűségét látták annak, hogy egy mecénás („pénzember”) felkarolja létrehozandó lapjukat. Egy kísérletről tudunk, amikor kapcsolatba léptek a Nyugathoz kapcsolódó, de széles körű mecénatúrát folytató Hatvany Lajossal.⁴⁹ Kassák és Simon Jolán számára azonban ez a megoldási kísérlet (bár ők kezdeményezték) a kezdetektől fogva fenyegetést is rejtett magában, meghozza a szellemi függetlenségük feladásával kapcsolatos félelmet. Hatvany egy rövid, udvarias levélben válaszolt Kassákék megkeresésére, amelyben az általuk kért összegnél kevesebbel, de segítette volna Kassák és Simon Jolán vállalkozását. Az avantgárd művészek azonban – egymás között – csalódottságukat fejezték ki, és megfogalmazták a szellemi termék és a szellemi termék finanszírozója közötti összefüggéssel kapcsolatos frusztrációjukat. „Mindenesetre az a legnagyobb szemtelenség, amit ez az ember tesz velünk [tudniillik, hogy nem a Kassákék által kért teljes összeget bocsátotta volna a rendelkezésükre]. Most az a kérdés, hagyjuk a bőrre ezt az 1 milliót [amit Hatvany felajánlott Kassákéknak]?! Viszont, kérdés hogy nem fogsz te a bőrödön élni mint mecénás ezt az 1 millióért [nem fog-e Hatvany mecénásként Kassák bőrén élni]. Igaz, ez buta szentimentalizmus tőlem. Ezért vagyunk mi ilyen mulyák! Tudja fene!” – írta Simon Jolán 1925-ben Kassáknak.⁵⁰

Egy harmadik a rövidebb vagy hosszabb életű avantgárd és modernista lapok esetében a legelterjedtebb modell az volt, hogy a nyomdaköltséget különböző módokon maguk a szerkesztők teremtették elő. Kassák és Simon Jolán a kezdetektől fogva piaci alapokon működő lapot kívántak létrehozni, ami az akkori körülményeket figyelembe

⁴⁶ A vita archetípusa a magyar irodalomtörténetben a Nyugat 1911-ben groteszk módon párbajjal végződő irodalompolitikai feszültsége Hatvany Lajos és Osvát Ernő között. Újabb példát lásd BALÁZS Eszter, *A „l'art pour l'art” és az „esztétizmus” körüli viták. Elefántcsonttorony és irodalompolitika ellentéte mint a modern értelmiségi identitás alapélménye: belső viták a Nyugatban (1911)* = Uő., *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról, 1908–1914*, Napvilág, Budapest, 2009, 199–204.

⁴⁷ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. február], KM-lev. 2063/61, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁴⁸ Költő, a Világ munkatársa, aki az Életrajzi Lexikon szerint 1932-ben Budapesten éhen halt. Ezt az információt megkérdőjelezi, és Pintérről bővebben ír: SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, Akadémiai, Budapest, 1977, 151–168.

⁴⁹ Simon Jolán – Hatvany Lajosnak, 1926. február 5. = *Levelek Hatvany Lajoshoz, vál., szerk., HATVANY Lajosné, jegyzetek, BELIA György, Szépirodalmi, Budapest, 1967, 79.*

⁵⁰ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. március], KM-lev. 2063/62, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

véve nagyobb részt előfizetők gyűjtését, kisebb részt pedig a lapban hirdetést elhelyező cégek megkeresését, illetve egyéb munkáikból származó jövedelmeik becsatornázását jelentette. Így működött a tíz évfolyamon keresztül megjelent Ma, az 1921 és 1927 között megjelent Magyar Írás, és később vélhetően a Dokumentum is. „Végül itt van még egy lap alapítási terv, Tamásé [Tamás Aladár], aki 54 oldalas havi folyóiratot akar kihozni, amelybe összesen 5 ember dolgozna, akik egyben fedezné[k] a nyomda költséget. Mert szerinte nem érdemes 16 oldalassal elkezdni, itt van például a francia, »Les Feuilles Litres« azt is 5 ember csinálja és az is azt hiszem 54 oldal.”⁵¹

Bécsből importált avantgárd és a platform kérdése Kassák 365 című lapja (1925)

Kassák hamar elvetette azt az életképtelennek bizonyuló modellt, amit az 1925-ben két szám erejéig Magyarországon terjesztett 365 című lap jelentett. A 365 nagyrészt a bécsi Ma egy-egy számát tartalmazta, csupán a lap címe volt különböző. Ennek az volt a magyarázata, hogy Kassák egyéb kiadványai mellett a Ma Magyarországra történő behozatalát is rendelet tiltotta.⁵² A 365-be az avantgárd és a kortárs művészeti trendeket közvetítő Ma tartalmán kívül néhány olyan költemény került, amit a lap névleges, budapesti szerkesztője, Tamás Aladár⁵³ válogatott. Kassák a 365 kiadása idején megbizonyosodott arról, hogy nem lehet a magyarországi kulturális életben külföldről importált tartalommal, a helyi viszonyrendszert figyelmen kívül hagyva megszólalni. A Budapesten szerkesztett, 1926 végétől megjelenő Dokumentum főként abban különbözött a Mától és a 365-től, hogy nemcsak nyelvi, hanem kulturális értelemben is lefordította és átértelmezte a kortárs külföldi irányzatokat, és azokat helyi (magyarországi) problémákra alkalmazta, így a Dokumentum sikeresen tudott közvetítő csatornaként működni.

A 365 esetében nemcsak a lap koncepciója volt kiforrotlan, hanem (mai kifejezéssel élve) PR-ja és terjesztése sem volt megoldott. Simon Jolán és az ekkor még bécsi emigrációban élő Kassák a lap körüli praktikus ügyeket eleinte – mielőtt ezeket Simon Jolán vette volna át – jobb híján az ekkor még tapasztalatlan Tamás Aladárra bízta, aki sem a lap terjesztését nem tudta megoldani, sem azt, hogy a folyóirattal kapcsolatos hirdetéseket helyezzen el a tömegsajtóban, sem azt, hogy kritikusokat kérjen fel a 365 ismertetésére. „Leszámoltam a könyvkereskedőkkel eredmény Mentoron [Mentor Könyvkereskedés] kívül: 15 drb. Hát ezt nem lehet soknak mondani!”⁵⁴ – írja Simon Jolán 1925 májusában Kassáknak. Pár hónappal később is hasonló eredményekről számol be: „elhelyeztem a lapokat a könyvesboltokban ugyanekkor

⁵¹ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. február], KM-lev. 2063/61, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁵² Igazságügyi Közlöny 1922/7., 37.; Belügyi Közlöny 1922/34., 1533.; *M. kir. belügy miniszternek 195.700/1925. B. M. számú kör-rendelete*, Belügyi Közlöny 1925/26.

⁵³ Később eltávolodott Kassáktól, és 1927 és 1930 között a Budapesten kiadott, a Kassák-féle avantgárdot erőteljesen támadó 100% szerkesztője lett.

⁵⁴ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. május], KM-lev. 2063/73, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

elszámoltam az első számmal. Az eredmény egyenlő a semmivel. Ez persze annak köszönhető mert annak idején a lapok nem foglalkoztak vele és így a kutya se tudta hogy létezik.”⁵⁵ A 365-öt nem csupán a modernista kiadványokra szakosodott, csekély számú üzletben (például a Mentor Könyvkereskedésben), hanem a tömegsajtó terjesztését is végző újságosstandokon is hozzáférhetővé kívánták tenni. A 365-nek ugyanazokon a helyeken kellett volna elérhetővé válnia, mint a naponta olykor százszáz példányszámban megjelent napi- és társasági lapoknak. „Hétfőn adnak neki választ, hogy elfogadják-e terjeszteni, vagy se mert először Gerő [György?] elolvassa a lapot. Mindenesetre jó volna ha sikerülne, mert az ő bódéjokkal tele van a város és lapokat leginkább ott vásárolnak az emberek.”⁵⁶ Az ezer példányban kiadott lap megjelenítésével kapcsolatos nehézségeket így részletezi Simon Jolán: „azért is nem írtam azonnal az előadásomról mert bizony a lapon kívül semmi sem érdekelt, még ez se. Képzelted, olyan voltam, mint egy ördög. [...] Csináltattam egy keskeny címszallagot is tartalomjegyzékkel a könyvkereskedők részére. Röpcédulát a legjobb akarattal se lehetett csináltatni.” A levelezésből kiderül, hogy még a röpiratként, évente legfeljebb tíz számban megjelenő, tehát hivatalosan *nem* a folyóiratokra vonatkozó szigorúbb szabályozás szerint megjelent 365-öt is engedélyeztetni kellett: „[a lap terjesztését] a városházán kell kérvényezni. Gerő mondja, nem hiszi, hogy megengednék, mert nincs rajta jelezve Röpirat. Mért nem tetted rá?” – olvashatjuk Simon Jolánnak egy Kassák számára írott levelében.⁵⁷ A lappal kapcsolatos munkákat hátráltatta, hogy annak kiadásához semmilyen forrással nem rendelkeztek. „Egy vasa sincs a lapnak” – írja Simon Jolán,⁵⁸ egy másik 365-tel kapcsolatos levelében pedig így tudósít Kassáknak: „én egyelőre vas nélkül lézengek itt, de majd csak lesz valahogy.”⁵⁹

A 365 kommunikációját nem tudták Kassák távollétében, az ekkor még szerényebb kapcsolati tőkével rendelkező Simon Jolánnal, illetve az ekkor még inkompetens Tamás Aladárral megszervezni. Simon Jolán arról panaszkodott, hogy Tamás Aladár „nem képes egy komünikét írni”, akinek egyébként „mindenre csak az volt a válasza, hogy ő ezt képtelen megcsinálni. A könyv kereskedőknek nagyon nincsen ki hordja a lapot, de egyébre képtelen.” Ezért Simon Jolán próbálta meg átvenni a 365 terjesztése és kommunikációja körüli ügyeket: „a lap általában tetszik. Míg a könyvkereskedőknek is a lapokat nyomom most, hogy mindenképen irjanak róla. A kis Zelkovitsal [Zelk Zoltán] megbeszéltem hogy Szatmárra egy barátjával irat a Szatmári lapba. Veltnernél⁶⁰ voltam, a cikkei hamarosan jönni fognak.”⁶¹ Később beszámol arról, hogy milyen eredményeket ért el a 365 sajtóvisszhangjának meg-

⁵⁵ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, 1925. július 3., KM-lev. 2063/59, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. március], KM-lev. 2063/70, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁵⁹ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, 1925. július 3., KM-lev. 2063/59, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁶⁰ Weltner Jakab, a Népszava állandó munkatársa.

⁶¹ Uo.

szervezésével kapcsolatban: „itt küldöm a Világban megjelent elég buta komünikét Dénes Janka írta. De mégis jó hogy jött. 8 órai [újság] a napokban fog írni holnap fölmegegyek a Népszavához és Magyaroszához újra. Genton⁶² a Szózatba ír. Holnap délelőtt a Nemzeti Újságnál próbálok Szegedi Istvánnal beszélni. Gellért Oszkárt is hétfőn délelőtt találom.”⁶³

Kassák a két számot megélt 365 rövid karrierjét kudarcként értékelte – a nagyrészt Bécsből importált tartalommal megjelent, Budapesten előállított és (kevésbé hatékonyan) hirdettet és terjesztett lap nem volt alkalmas arra, hogy Kassák hazatértét és a magyar irodalmi mezőben való pozíciószerezését szolgálja. „A 365 ügye egyáltalán nem izgat, *semmit ne csinálj az érdekében*. Fontos csak az, hogy az önéletrajzommal történjen valami [az *Egy ember élete* jelenhessen meg könyv alakban]” – írja ugyanebben az évben, 1925-ben Simon Jolánnak.⁶⁴ Legkésőbb ekkor vált világossá Kassák számára, hogy a magyarországi kulturális életben csak úgy jelenhet meg saját platformmal, ha témáit, szerzőit és lapjának terjesztését a helyi viszonyokhoz igazítja.

A hazatérés adminisztratív feltételei – a depolitizáltság (1924–1926)

Kassák magyarországi mozgásterét és később a Dokumentum jellegét meghatározták azok a jogi feltételek, amelyek között visszatérhetett az országba emigrációja után. Hazatérését nemcsak magyarországi kapcsolatainak felélesztésével és kiterjesztésével, valamint a magyarországi sajtóvitákba való bekapcsolódással, hanem adminisztratív úton is előkészítette. Ez utóbbi volt ugyanis hazatérésének fő akadálya. A Tanácsköztársaság bukását követően elfogatóparancsot léptettek érvénybe ellene. Kassák és Simon Jolán éveken keresztül tartó munkájának, valamint egy amnesztiarendelethez köszönhetően Kassák végül 1926 őszén térhetett vissza az országba. A Kassák és Simon Jolán közötti levelezésből rekonstruálható, hogy pontosan hogyan és kikhez folyamodtak amnesztiáért, útlevélért, vagy egyszerűen csak információért azzal kapcsolatban, hogy érvényben van-e még Kassák ellen az elfogatóparancs Magyarországon. Ezúttal csak arra szorítkozom, hogy ennek a folyamatnak Kassák későbbi tevékenysége szempontjából két fontos aspektusára rávilágítsak. Egyrészt arra, hogy Kassák hazatérésében a hazai politikai, gazdasági és kulturális elitek szereplőinek is része volt; a parlamentáris baloldalnak, vagyis a Magyarországi Szociáldemokrata Párt képviselőinek csakúgy, mint a Bethlen-kormányhoz kötődő szereplőknek. Másrészt arra, hogy Kassák hazatérése nem kimondott amnesztia útján (ez szükséges, de nem elégséges feltétele volt visszatérésének), hanem hallgatóságosan, számos megszorítással, elsősorban a politikai szerepvállalásról való lemondás feltételével valósulhatott meg. Ez a két körülmény – az establishment közreműködése Kassák hazatértében, ugyanakkor Kassák bizonytalan, fenyegetett helyzete hazatérte után – meghatározta

⁶² Genthon István művészettörténész.

⁶³ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. május], 2063/73, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum. Nem találtam nyomát, hogy végül megjelentek volna a 365-ről szövegek a Nemzeti Újságban vagy a Szózatban. A Népszava hozott róla hirtetést.

⁶⁴ Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [1925], KM-lev. 2031/21, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

a költő későbbi tevékenységét, így a Dokumentum profilját is, amely emiatt depolitizált, társadalmi és politikai kérdésekben csak ártételes módon megnyilatkozó,⁶⁵ a kulturális hegemoniát kritizáló, de nem élesen támadó lapként működhetett.⁶⁶

Az amnesztiáról Kassákék a hazatérést megelőző két évben semmi biztosat nem tudtak; Kassák egy 1926 őszén kelt levelében még így ír Bécsből Simon Jolánnak: „[1926] karácsonyra lesz talán amnesztia s akkor talán az én ügyemben is változás áll be. Mit gondolsz erről?”⁶⁷ A költő hazatérését a kapcsolati, szimbolikus és politikai tőkék pártokon, intézményeken és irodalmi csoportokon át történő áramlása, formális és informális kapcsolatfelvételek és intézkedések sorozata segítette elő. Ezen a helyen a hazatérést segítő és gátló szereplők sokféleségét hangsúlyozom, azt az összetettséget, ahogy ebben az ügyben a közjogi, politikai és gazdasági struktúrák metsztek egymást. Kassák hazatérésének adminisztratív hátterét Csaplár Ferenc foglalta össze tömören:

Kassák 1924 tavaszán kezdett foglalkozni a hazatérés gondolatával. 1924. június 30-án dr. Györki Ernő ügyvédnek, a szociáldemokrata párt parlamenti frakciója tagjának közvetítésével beadványt juttatott el a budapesti királyi ügyészséghez. Ebben kérte, hogy a proletárdiktatúra alatti tevékenysége miatt indított büntető-eljárást szüntessék meg. Dr. Strache Gusztáv királyi főügyész indítványára a királyi büntetőtörvényszék vádtaácsa 1924. szeptember 3-án az érvényben levő bűnvádi eljárást elévülés címén megszüntette. Kassák ennek ellenére még jó ideig nem szánta el magát a hazatérésre.⁶⁸

Annak, hogy Kassák még két évig, 1926-ig nem tért haza Magyarországra, az volt az oka, hogy az 1924-es részleges amnesztiát adó kormányrendelet után⁶⁹ sem rendelkezett magyar okmányokkal, továbbá nem lehetett benne biztos, hogy beengedik-e az országba, és ha beengedik, nem utasítják-e ki, vagy fogják el. Ezért informálisan és formálisan is igyekezett tájékozódni és intézkedni. Kassák és Simon Jolán az útlevél

⁶⁵ Depolitizáltság alatt azt értem, hogy az eredendően politizáló (hiszen művészi és társadalmi programot is hirdető) avantgárd lapok Magyarországon külső kényszerek miatt politikusi jellegüket részben vagy teljesen elkendőzték, hogy munkatársaik politikai véleménynyilvánításuk miatt ne legyenek számon kérhetők. A depolitizáltság eltér az apolitikusságtól és az antipolitikától. Utóbbival kapcsolatban lásd KONRÁD György, *Antipolitika. Közép-európai meditációk*, AB, Budapest, 1986.; Klara KEMP-WELCH, *Antipolitics in Central European Art. Reticence as Dissidence Under Post-Totalitarian Rule 1956–1989*, I. B. Tauris, New York, 2014.

⁶⁶ Kassák lapjainak történetét végigkíséri ez a motívum. A háborúellenes A Tett (1915–1916) betiltása után kiadott Ma az első világháború végéig kerültre a nyílt politikai állásfoglalást. Erről bővebben lásd BALÁZS Eszter, *Antimilitarizmus és avantgárd. A Tett (1915. november – 1916. október)*, Literatura 2015/4., 339–366.

⁶⁷ Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [1926 ősze], KM-lev. 2032/1, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁶⁸ CSAPLÁR Ferenc, *Kassák Lajos levelesládájából = A virágnak agyara van. In memoriam Kassák Lajos*, szerk. POMOGÁTS Béla, Nap, Budapest, 2000, 103.

⁶⁹ Az 1924-es kormányzói amnesztiarendeletről és hatásáról a baloldali kultúrára bővebben lásd VARSÁNYI Erika, *Az MSZDP munkás kulturális egyesületeinek tevékenysége a két világháború között = A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*, főszerk. VARGA Lajos, Napvilág, Budapest, 1999, 302.

megszerzése érdekében például a Nyugat szerkesztőinek segítségét is kérte. Simon Jolán 1925-ben így ír Kassáknak:

Nyugatékat kértem, hogy adjanak pár sort hogy egyszer náluk voltál alkalmazva, de Osvát [Ernő] nem adott, ijedten mondta, hogy ez okirathamisítás lenne. Ez hát elesik. Várynál⁷⁰ voltunk Dr Földessel.⁷¹ Egy nyilatkozatot köll aláírnod, ahol becsület szavadra fogadod politikai szervezésben részt nem veszel gyűlést nem vezetsz stb. Azonkívül a Nyugattól egy írást hogy munka társ vagy, mert úgy gondolja Váry ha van biztos megélhetésed nem leszel kénytelen a komunisták közé menni. Ahogy a Váry László [?, Albert] a forradalmárt elgondolja! De legyünk őszinték általánosságban igaza van. Ezt az írást Osvát készségesen adja.⁷²

Kassák hazatérését tehát számos bizonytalanság övezte, éppen azért, mert annak előkészítése nagymértékben informális módon, hivatalos személyektől származó nem hivatalos információkra alapozva zajlott.⁷³

Kassák szociáldemokrata párthoz kötődő támogatóinak segítségét is remélte útlevelének megszerzéséhez. Valóban talált a pártban befolyásos támogatókat, magának a pártnak a kiállása Kassák mellett azonban sokáig egyáltalán nem volt egyértelmű. Simon Jolán először 1925-ben tudósít arról, hogy „főnt voltam Bresztovszkynál⁷⁴ próbálunk valamit csinálni ügyedben.”⁷⁵ Simon Jolán nem sokkal később így tájékoztatja Kassákat:

milyen kétségbeesetten lassan mennek ezek a hivatalos dolgok! A honosítási kérvényed, most a városházán van. Most azt sürgetem Bresztón [Bresztovszky Ede] keresztül, hogy onnan a belügybe küldjék. Ha már a belügyben van, az akta számot megkapjuk és ezt a számot átadja Bresztó annak a képviselőnek, aki vállalta az ügy soronkívüli elintézését, ami szerintük 3 napig tart.

Simon Jolán ezután azt javasolta Kassáknak, hogy jöjjön haza határátlépési igazolvánnyal, mert ebben az esetben nem kell megvárnia a honosítási igazolást. Ahogy írja:

⁷⁰ Váry Albert, 1875–1953, ügyvéd, politikus, 1919 szeptemberétől budapesti főügyész, 1921-től koronaügyész-helyettes, 1923 és 1926 között az emigránsok hazatérésében működött közre. Az ügynek megnyerte Nagy Emil és Pesthy Pál igazságügy-minisztereket, illetve a miniszterelnököt, Bethlen Istvánt is. Tevékenységének eredményeképpen 1924 és 1926 között számos emigráns térhetett vissza Magyarországra.

⁷¹ Földes Béla, 1848–1945, közgazdász, szocialista politikus, egyetemi tanár, miniszter, az MTA tagja, az 1920-as években a Társadalompolitikai Társaság elnöke.

⁷² Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/51, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁷³ Nádass József évtizedekkel későbbi visszaemlékezése szerint Kassák hazatérte után még egy ideig bujkálni kényszerült: „Kassák ügye nehezebb volt, a határon valahogy átszúszva egy ideig Pátzaynál [Pátzay Pál, szobrász] és másoknál bujkált. Amint szabadabban mozoghatott, azonnal kiadtuk a Dokumentumot...” – Nádass József visszaemlékezése (az interjút Tverdota György és Merva Mária készítették). *Búvópatakok. A két világháború közötti baloldali folyóiratok szerkesztőinek, munkatársaik emlékezései*, szerk. M. PÁSZTOR József, Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1975, 69.

⁷⁴ Bresztovszky Ede, 1889–1963, író, újságíró, 1910-től a Népszava rendes munkatársa, 1925 és 1935 között a fővárosi törvényhatósági frakció tagja.

⁷⁵ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/49, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

„mert illetőségi nélkül nem adnak útlevelet és illetőségit csak honossági igazolvánnyal kaphatsz.”⁷⁶ Kassák ekkor még nem kísérelte meg a határátlépést. Habár Mihály⁷⁷ a magyar követségnél járt közben az útlevélért 1925 februárjában.⁷⁸ 1926 elején Simon Jolán informálisan arról értesült, hogy „dacára nincs eljárás ellened [Kassák ellen]”, egyelőre mégsem „szorgalmazza a honosításod”.⁷⁹ Habár Mihály a külügyminisztériumnál igyekezett Kassák számára útlevelet szerezni. Megpróbálta elérni azt, hogy – amint Simon Jolán írja – „kíméljenek meg téged mindenféle zaklatástól”, illetve „privátim beszél” az illetékesekkel, hogy „ne tegyék magukat nevetségessé, végeredményben te egy Európai hírű művész vagy veled nem lehet így eljárni. Így szerinte el fog mindent intézni. El hiszem neki, mert ő első rendű kijáró.”⁸⁰ A sikeresebb érdekvédelem miatt Kassák számára fontos volt, hogy ne csak egy-egy szociáldemokrata politikus álljon ki hazatérése mellett, hanem egységesen a szociáldemokrata párt. A kollektív állásfoglalást a pártvezetőségnek kellett elfogadnia. A levelezésből arra következtethetünk, hogy a szavazás eredménye nem volt előre borítékolható. Kassák attól tart egyik Simon Jolánnak írott 1926-os levelében, hogy „hiába mondod hogy érthető azért én még sem értem ezt a huza-vonát. Amint látom a szoc-demeknek nem fáj értem a fejük.”⁸¹ Simon Jolán 1926 júliusában arról ír Kassáknak, hogy „kedden lesz a P. V. nek [a szociáldemokrata pártvezetésnek] ülése Monus⁸² és Veltner⁸³ előterjesztik ügyed és állítólag verekedni is fognak érte. Istenem, mit nem adnék, ha sikerülne!”⁸⁴ Simon Jolán egy következő levelében arról olvashatunk, hogy a „P. V. javadra szavazott, de mint utólag kisült nem sok hasznát veszem. Most az ő szimpátiájukkal más oldalon fúrom a dolgot, azt hiszem sikerrel.”⁸⁵ Nem sokkal később pedig így ír: „minden baj dacára is HURRÁ! HURRÁ! HURRÁ! P. V. ülés javunkra döntött. Holnap kapom meg az írást, amellyel fölmegegyek az illetékesekhez. Mégis csak sokat jelent az, ha a te helyzeted stabilizálva lesz.”⁸⁶

Kassák és Simon Jolán a hivatalosságok segítségét is kereste. A költő ügye a hatalom (illetve a hatalom egyes, fontos képviselői) számára is szimbolikus üggyé vált. A bethleni konszolidáció része volt, hogy elősegítették (pontosabban egy idő után már nem akadályozták) a nemzetközileg beágyazott művészek, így Kassák hazatérését. 1926 áprilisában Simon Jolán arról ír Kassáknak, hogy „fölkérem itt [Buda-

⁷⁶ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925], KM-lev. 2063/56, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁷⁷ 1874–1958, ellenzéki újságíró, 1925-től az Ujság munkatársa.

⁷⁸ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1925. február], KM-lev. 2063/61, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁷⁹ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, 1926. január 23., KM-lev. 2063/115, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [1926], KM-lev. 2031/26, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁸² Mónus Illés, 1880–1944, szociáldemokrata politikus, 1922 és 1927 között vezetőségi tag, újságíró.

⁸³ Veltner Jakab, 1873–1936, szociáldemokrata politikus, 1924-től a Népszava szerkesztője.

⁸⁴ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1926. július], KM-lev. 2063/145, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁸⁵ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1926. augusztus], KM-lev. 2063/147, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁸⁶ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1926. augusztus], KM-lev. 2063/149, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

pesten] egy minisztériumi embert, aki hosszú ideig a Bécsi Magyar követségen volt és sok embert haza segített. Megígérte, hogy utána néz annak, hol akadt meg az ügy és miért. Nem valami szimpatikus pofa, de nincs tőle semmit tartanom. Csak nyilvánvaló és köztudomású dolgokat beszéltem vele. Ne félj!”⁸⁷ Simon Jolán 1926 májusában–júniusában Kassáknak írott leveléből kiderül, hogy Kassák hazatérésének előkészítésében egy Bethlen-kormányhoz kötődő újságíró is részt vett. Amint írja:

„Ügyed, most egy kurzus újságíró, aki ügyvéd vette a kezébe. Azonkívül, hogy ügyed intézi, azt mondja, bátran haza jöhetsz, mert nem utasítanak ki, minthogy a honosítási kérvényed be van adva. Akár cseh útlevéllel is jöhetsz. Én persze ellene vagyok a cseh útlevélnek.”⁸⁸

Simon Jolán egyik következő, 1926 júliusában kelt leveléből kiderül, hogy Kassák honosítási ügye magasabb szintre került.

„Képviselő fönt volt referensnél, aki azt mondta Rakovszky belügy miniszter⁸⁹ magához vette aktáid és kijelentette, hogy ez az ő ügye egyben a referens csodálkozott hogy a képviselő ilyen ügyet vállalt. Napokban beszél képviselő a miniszterrel ebben az ügyben. nehéz pasas vagy te barátom!”⁹⁰

Kassák pozíciójának bizonytalanságára, és egyben a hazatérés visszhangjának kiterjedtségére jellemző, hogy visszatérését álhírek is övezték. Kassák 1926 tavaszára–nyárára tervezett (a fennmaradt levelezés szerint több állomásos) erdélyi előadókörútja jelentős magyarországi és erdélyi sajtóvisszhangot váltott ki, annak ellenére, hogy az út végül nem valósult meg. A hírek többek között Kassák feltételezett öngyilkosságáról, valamint állítólagos romániai letartóztatásáról szóltak. Az Est 1926 áprilisában (hónapokkal Kassák tényleges hazatérése előtt) a következőképp tudósított:

„A nagyváradi sigurancia nagy kommunista összeesküvés nyomára jutott. Összesen 18 gyanús embert tartóztattak le. Az összeesküvőknek az egyik Nagyváradhoz közeleső tanyán volt jól berendezett nyomdájuk, sőt rádió felszerelésük is. Eddig csak arról érkeztek híradások, hogy a letartóztatottak között van Kahána Mózes aktivista költő, most azonban arról is hír érkezik Nagyváradról, hogy a 18 kommunista között letartóztatásba került Kassák Lajos is, aki hosszú ideig Bécsben volt emigráns, és akiről legutóbb olyan hírek terjedtek el, hogy a köz-eljövőben vissza akar térni Budapestre.”⁹¹

⁸⁷ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, 1926. április 27., KM-lev. 2063/126, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁸⁸ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1926. május], 1926. június 8., KM-lev. 2063/138–139, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁸⁹ Rakovszky Iván 1922 és 1926 között belügyminiszter volt.

⁹⁰ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1926. július], KM-lev. 2063/141, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁹¹ [n. n.], *Állítólag Kassák Lajost is letartóztatták Nagyváradon*, Az Est 1926. április 1., 10.

A hírt több lap lehozta (igaz, később annak cáfolatát is). Mindenesetre 1926-ban a magyar sajtó is azt sugallta, hogy reális esély van arra, hogy Kassák ellen korábbi politikai tevékenysége miatt Magyarországon vagy külföldön eljárás folyjék.⁹²

Kassáknak nemcsak arról kellett megbizonyosodnia, hogy Tanácsköztársaság alatti tevékenysége miatt nem utasítják ki Magyarországról, vagy nem indul ellene eljárás, hanem azt is igazolnia kellett, hogy az emigráció alatt nem folytatott politikai tevékenységet. 1926 márciusában Simon Jolán azt írja Kassáknak a külügyminisztertől származó információra hivatkozva, hogy „gyere át a határon, bátran jöhettek, mert semmiféle eljárás sincs már ellened”,⁹³ ugyanakkor Földes Béla „privát véleménye az, hogy nem fognak haza engedni”, amely vélekedésben osztoztak Bresztovszky Edével, aki szerint „ha haza jössz, kiutasítanak. De próbáld meg, semmit se kockáztatsz vele.”⁹⁴ Párhuzamként egy másik avantgárd szereplő esetét idézik fel: „Bortnyikot”⁹⁵ kiutasították azon a címen, hogy ő annak idején a Ma munkatársa volt. Egy gyöngye ígéretet kapott, ha a Németországi rendőrség részére erkölcsi bizonyítványt állít ki, hogy semmiféle politikai mozgalomban nem vett részt.⁹⁶ Simon Jolán 1926 májusában viszont arról értesíti Kassákot, hogy „Bortnyikot véglegesen kiutasították, pedig főpapoktól, méltóságoktól vitt igazolványt, hogy jó fiú volt a diktatúrában.”⁹⁷ Ezért szociáldemokrata pártfogói azt javasolták Kassáknak, hogy egyik politikai szempontból esetleg kényes (és valóban, Kassák hazatérte után annak is bizonyuló) kiadványával kapcsolatban írjon kérvényt a külügyminiszternek.

Kassák 1924-ben Bécsben megjelentetett *Álláspont* című, *Tények és új lehetőségek* alcímű munkájáról van szó, amely a forradalmak bukása után írott számvetés arról, hogy a baloldalnak miként kellene újraszerveznie magát. Az „új erőkhöz jutott burzsoázia ellenforradalma” szerinte „a magyar munkásságot embertelen kínokra ítélte, halálbaverte és ítéli és veri még ma is”.⁹⁸ Kassák brosúrájában úgy véli, hogy a baloldalnak nem irreális, gazdasági és politikai szerveződésre van szüksége (szemben a KMP aktuális törekvéseivel), hanem a kultúra területén végzett munkára, önművelésre, művészeti kérdésekkel való foglalkozásra, amely alapot teremthet a „konstruktőr”, az „új ember” megteremtéséhez. „Túl kell lépniünk a forradalom romantikus képzelgéseire, és meg kell kezdenünk a forradalmi cselekedetre történelmi és gazdasági helyzeténél fogva képes ember és osztály kulturális és ideológiai előkészítését is”⁹⁹

⁹² [n. n.], *Kassák Lajost nem tartóztatták le Nagyváradon*, Az Est 1926. április 11., 9.

⁹³ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1926. március], KM-lev. 2063/119, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁹⁴ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, 1926. április 20., KM-lev. 2063/124, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁹⁵ Bortnyik Sándor festő, Kassák egykori munkatársa, majd riválisa.

⁹⁶ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, 1926. április 12., KM-lev. 2063/125, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁹⁷ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1926. május], KM-lev. 2063/128, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

⁹⁸ KASSÁK Lajos, *Álláspont. Tények és új lehetőségek*, Julius Fischer, Bécs, 1924, 5. A kérdés hátteréhez lásd KONOK, I. m.

⁹⁹ KASSÁK, *Álláspont*, 12.

– írja. Összefoglalóan kijelenti, hogy a „munkásság ideológiai képzése ma pozitív értékű munka”, míg a „kommunista pártok gazdasági és politikai munkássága ma negatív értékű munka.”¹⁰⁰ A kiadványban azonban Kassák élesen kritizálja az 1920-as évek eleji magyarországi politikai körülményeket, és kommunistának vallja magát, a legfontosabb politikai szervezetnek pedig a kommunista pártokat tartja (amelyeket egyébként kiadványában erőteljesen bírál is). Kassáknak és Simon Jolánnak hivatalos és/vagy tekintélyes személyektől igazolásokat kellett szerezniük azzal kapcsolatban, hogy az *Álláspont* ennek ellenére nem tartalmazott politikai felbujtást, emellett nem került kereskedelmi forgalomba, így nagyobb nyilvánosság elé. Simon Jolán 1926 májusában arról számol be, hogy Váry Albertnél járt, aki

azt mondta írjak egy kérvényt a miniszternek, hogy az álláspont több mint 2 éve jelent meg, nem támadja a kurzust, azonkívül soha részünkről nem küldtünk Magyarországra, egyetlen példányt se. Ezt ma Földessel [Földes Béla] megírom és holnap felviszem hozzá. Azt mondta, Pünkösdre haza jöhetsz. Persze a jámbor nem tudja, hogy nem az a legnagyobb baj, hogy ők hazaengednek-e vagy se. [...] Ez a ketrec jól össze van kovácsolva! Tegnap tudtam meg, ha mint idegennek meg is adják a tartózkodási engedélyt és mondjuk sikerül megszerezni egy évre akkor is azt bármikor jogukban van vissza vonni.¹⁰¹

Simon Jolánnak 1926 szeptemberére sikerült megszereznie Kassák honosítási iratait, amitől azt remélték, hogy automatikusan az útlevél kiadásával jár. „Amint látod, erre az ünnepélyes alkalomra nem ceruzát, hanem tintát használok” – írja Kassáknak Simon Jolán.

Stilusosabb lett volna, ha a véremmel írok, de avval viszont kénytelen vagyok takarékoskodni. Azt hiszem tudod miért. Hát MEGVAN!!! Budapesti illetőségű vagy!!! Ma ½ 2 órakor kaptam meg a bizonyítványt. Azt mondja az ügyvéd, hogy most kénytelenek lesznek kiadni az útleveled. De erről még beszéllek a Titkárságban is.¹⁰²

Simon Jolán három nappal később írott leveléből arra következtethetünk, hogy hamarosan elgördültek az utolsó adminisztratív akadályok is Kassák hazatérése előtt. A levélben csak ennyi áll: „remélem, ez az utolsó levelem és a többi mondanivalómat szóval fogom elmondani.”¹⁰³ Kassák azonban attól tartott, hogy magyar területre lépve letartóztatják. 1926 októberében, közvetlenül hazatérése előtt így ír Nádass Józsefnek, későbbi munkatársának a Dokumentumnál:

¹⁰⁰ Uo., 19.

¹⁰¹ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1926. május], KM-lev. 2063/128, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

¹⁰² Simon Jolán – Kassák Lajosnak, 1926. szeptember 10., KM-lev. 2063/155, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

¹⁰³ Simon Jolán – Kassák Lajosnak, 1926. szeptember 13., KM-lev. 2063/156, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

Kedves Nádass, egyszer mindennek a végére érünk és így valószínűleg a mi készlődésünknek is. Csütörtökön indulunk, ha valami az uton közbe nem jön (de már tudomásomra jutott, hogy közbe fog jönni) akkor ezen a napon már Pesten is leszek. Nem kívánatos, hogy érkezésünkről sokan tudjanak. A kellemetlenségeim enélkül is meg lesznek. Rossz érzéseim vannak az egész ügygel szemben. Még a maga verssora is eszembe jutott – „és a határon agyonverték a csendörök.” De talán nem egészen így lesz. Lehet, hogy csak a derekam fogják eltörni – ez a kijavított verssor szerint azon elfognak a mentők.¹⁰⁴

Minden jel arra utal, hogy Kassák Budapestre történő visszaérkezése – előzetes félelmei ellenére – fennakadások nélkül zajlott. Az is valószínű, hogy inkognitóban, vagy legalábbis feltűnés nélkül tért haza Budapestre. Zelk Zoltán anekdotikus visszaemlékezésében a következőképp olvashatunk erről: „Kassákot egyszer láttam másmilyennek [nem elhíresült kalapjában és orosznyakú ingében]: 1926-ban, a Keleti pályaudvar peronján. Illegálisan érkezett haza Bécsből, s hogy »felismerhetetlenné« tegye magát, csúcsos kalapja tetejét begyűrte, s nyakkendőt, méghozzá csokornyakkendőt kötött...”¹⁰⁵

Kassák hazatérésének jelentős magyarországi sajtóvisszhangja volt, amit részben ő maga generált saját legitimációja érdekében, de úgy tűnik, a fősodorbeli sajtóban is hírértéke volt hazaérkezésének. Egy ezt ünneplő, és a költő addigi életművét is áttekintő apologetikus cikk ugyan azt írja,

a legnagyobb csendben, mindössze néhány újság adott róla hírt, Kassák Lajos, az új magyar művészet megalakítója, a mai társadalom legmegátalkodottabb magyar ellensége, visszatért kiindulási helyére, Budapestre. Az elbujdosott poéta kilenc [sic!] évi csatangolás után megtért az ősi röghöz és az új csatákat már Budapesten fogja megvívni az örök verekedő.¹⁰⁶

De már 1926 november elején interjú is megjelent Kassákkal, aki „hétévi távollét után ma visszaérkezett Budapestre”¹⁰⁷, és több más újságcikk is hírt adott a hazatértéről.¹⁰⁸

Kassák hazatérés utáni éveit, tehát az 1926 végi és 1927-es időszakot, amikor a Dokumentum főszerkesztője volt, egy nyilatkozat megtétele határozta meg a leg-

¹⁰⁴ Kassák Lajos – Nádass Józsefnek, [1926. október], KM-lev. 2000, Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum.

¹⁰⁵ ZELK Zoltán, *Kassák Lajos = Kortársak Kassák Lajosról*, szerk. ILLÉS Ilona – TAXNER Ernő, Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1974, 79.

¹⁰⁶ CSUKA János, *Kassák Budapesten*, [?] 1926. [?] Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum, újságkivágot-gyűjtemény, n. 17.

¹⁰⁷ [n. n.], *Más a leírás, más a megírás...*, Magyar Hírlap 1926. november 7., 17.

¹⁰⁸ Például: [n. n.], *Kassák Lajos ellen minden eljárást megszüntettek*, Pesti Napló 1926. november 13., 2.; [n. n.], *A Kassák ellen kiadott elfogatóparancsot visszavonták*, Népszava 1926. november 20.; RÉVÉSZ Mihály cikkgyűjteménye, Politikatörténeti Intézet, n. 25.; [n. n.], *Visszavonták a Kassák Lajos ellen kibocsátott elfogató parancsot*, Budapesti Hírlap 1926. november 20., 11.

erőteljesebben, amelyet még 1925 végén tett Bécsben, és amelyre a fent idézett levelezésben is történik utalás. A nyilatkozat szerint:

Becsületszavamat adom, hogy az országba való visszabocsátásom után nem veszek részt politikai pártnak, egyesületnek vagy szervezetnek szervezésében vagy összehívásában, ily gyűléseken tisztet nem viselek és fel nem vállalok, nem leszek politikai jelentőségű lapnak szerkesztője, kiadója, politikai tartalmú közlést sajtó útján sem saját nevem alatt, sem névtelenül vagy más neve alatt közzé nem teszek, és általában minden szembetűnő politikai tevékenységtől és magatartástól tartózkodni fogok.¹⁰⁹

A rendelkezésünkre álló források alapján Kassák ezt a nyilatkozatot a Dokumentum szerkesztése idején szóról szóra betartotta. A lap depolitizált jellegét részben az magyarázza, hogy a főszerkesztő a fenti nyilatkozat értelmében kénytelen volt öncenzúrát gyakorolni.

A fenyegetettség érzését növelhette, hogy bár Kassákot 1926 őszén végül atrocitások nélkül engedték be Magyarországra, azonnal eljárás indult ellene a fentebb már említett *Álláspon*t című kiadvány miatt. Strache Gusztáv királyi főügyész indítványa szerint

[Kassák] bevallott célja ama munka megindítása, amellyel a kommunista emigráció ez ideig adósa a magyar forradalomnak és az ellenforradalom terrorja alatt kínlódó magyar munkásságnak. [...] A kommunista pártot a munkásság új nemzetközi erőképviseletének nevezi. A társadalmi forradalmat jelenti ki az emberi élet módosítása végett az egyetlen forrásnak [sic!]. Dicsőíti Lenint, mint a konstrukció emberét. Meg kell találnunk – mondja – annak a forradalmi munkának a módját, amely a nyílt fegyveres akcióig hasznossá teszi az átmeneti időt. – A kommunista párt anyja és felnevelője az új embernek. – Megállapítja, hogy az első tennivaló pártiskolák felállítása. Ezek részére programot közöl. A burzsoá társadalom halálát és a forradalom szükségét hirdeti...¹¹⁰

A Magyar Újságírók Egyesülete 1926. november 18-án beadványt intézett Strache főügyészhez Kassák érdekében, csatolva hozzá egy mások mellett Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes és Heltai Jenő által is aláírt levelet, amelyben arra kéri az ügyészt, hogy „Kassák Lajos írotársunk azon kérelmére, hogy az ellene folyamatba tett új bűnvádi ügyben szabadlábbon védekezhessék – kegyesen helyet adni méltóztassék.”¹¹¹ A Julius Fischer Verlag¹¹² pedig 1927. február 24-i keltezéssel a következő igazolást adta a bíróságnak:

¹⁰⁹ KASSÁK Lajos, *Nyilatkozat*, 653. f. 3/T, 1925/57996, Bécs, 1925. december 11, Párttörténeti (ma: Politikatörténeti) Intézet Archivuma. Közli *A virágnak agyara van*, 137.

¹¹⁰ Idézi MARKOVITS Györgyi, *Kassák Lajos az osztálybíróság előtt*, Magyar Könyvszemle 1967/4., 371–376.

¹¹¹ *Uo.*

¹¹² Kassák bécsi kiadója; Julius Fischer a költő Gömöri Jenő álneve volt.

Kassák Lajostól *Álláspont* cím alatt kiadásomban megjelent könyv a könyvkereskedelemben nem került. A könyv kizárólag mint kézirat, zárt borítékban bizonyos személyek részére küldetett. Tartalma, vitajellegénél fogva belekapcsolódik a kommunista pártban annakidején folytatott elméleti harcokba. A könyv 300 példányban jelent meg, ebből 150 szétküldetett, a többi pedig makulaturaként lett megsemmisítve. Egyetlen egy könyv sem küldetett Magyarországra, sem nyilvános könyvkereskedésben nem árusított és ma sem kapható sehol.

Kassáknál 1926 decemberében házkutatást tartottak a kiadvány miatt. A Magyarország erről a következőképpen tudósított:

ma délután két óra tájban detektívek jelentek meg a Markó utcai ügyészségen. Néhány perc alatt elterjedt a hír, hogy a detektívek Kassák Lajos aktivista költő, a Ma című folyóirat volt szerkesztőjének ügyében jelentek meg az ügyészségen. Néhány nappal ezelőtt, az egyik reggeli újságban interjú jelent meg Kassák Lajostól. Az interjú szerint Kassák Budapestre érkezett, és tett nyilatkozatot egy újságíróknak, amikor ez a főkapitányság tudomására jutott, azonnal feljelentést tettek az ügyészségnek. Az ügyészségen a nyomozólevél értelmében az ügy referensének, MiskolcZY Ágost dr. ügyészé a lelnöknek jelentése alapján megtették a letartóztatási indítványt, amelynek birtokában a főkapitányság ma délelőtt úgy intézkedett, hogy Kassák lakását kutassák fel és őt tartóztassák le.¹¹³

A körözésről sok más lap is tudósított; a Budapesti Hírlap fenyegető közleménye például így fogalmaz: „Kassák Lajos kommunista írónak néhány nappal ezelőtt sikerült hazajönnie a bécsi »emigrációból« Budapestre.”¹¹⁴ Az *Álláspont*tal kapcsolatos ítéletet végül évekkel később, 1930-ban hirdették ki: a kiadvány eszerint „az izgatás tényálladási elemeit megvalósítja”, de mivel a bűncselekmény elévült, Kassákot felmentették.¹¹⁵

Összefoglalás és kitekintés

A hazatérés utáni évek és a Dokumentum (1926–1927)

Az 1926-ban és 1927-ben Budapesten Kassák Lajos, Illyés Gyula, Déry Tibor, Németh Andor és Nádass József szerkesztésében megjelent, nemzedékszervező ambícióval fellépő avantgárd lap, a Dokumentum munkatársai a korabeli folyóirat-piac nagy részét a kulturális hegemonia létrehozójának vagy fenntartójának tekintették, amely különböző esztétikai és intellektuális színvonalon a magyarországi kulturális és politikai status quót erősítette vagy legitímálta. Kassákék nézőpontjából a jelentős

¹¹³ [n. n.], *Letartóztatási indítvány Kassák Lajos ellen*, Magyarország 1926. december 13., Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum, újságkivágat-gyűjtemény, n. 26.

¹¹⁴ [n. n.], *Elfogatóparancs Kassák Lajos ellen*, Budapesti Hírlap 1926. november 16.

¹¹⁵ Az eljárás kronológiáját rekonstruálja, és az egykori Párttörténeti (ma: Politikátörténeti) Intézet archívumából származó dokumentumokat idézi MARKOVITS, *Kassák Lajos az osztálybíróság előtt*.

esztétikai teljesítményt nyújtó, de alkotását a művészi „ihletre” vagy az irodalmi hagyományra visszavezető, apolitikus nyugatos alkotó ugyanúgy a hegemoniát erősítette, mint az állami kultúrpolitikához köthető „kurzusíró” vagy a baloldali körökben opportunisztikusan érvényesülő „rózsaszín” szerző. A Dokumentum 1926-ban emigrációból Budapestre visszatérő szerzői az egész fennálló viszonyrendszert elutasították, az akkor megjelent regényektől kezdve a kulturális intézményrendszeren át az ország politikai berendezkedéséig és társadalmi szerkezetéig. Azonban a szerkesztőknek ez az álláspontja csak más – többek között gazdasági és jogi – megfontolásokkal összhangban érvényesülhetett a lapban.

Az egyik szempont az irodalmi mező felosztásának problémája volt. A Dokumentum nem talált előfizetőket ugyanazon a piacon, amelyen a Nyugat is jelen volt.¹¹⁶ A két lap ugyanis, művészetszemléleti különbségeik ellenére, vélhetően ugyanazokra az olvasókra számíthatott. Átfogó művészetszociológiai vizsgálatok nélkül is beszédes, hogy a Dokumentumot a belvárosban (és nem munkáskerületekben) kívánták hirdetni a szerkesztők, valamint a lapban elhelyezett reklámok hasonlóképpen „polgári” olvasókat céloztak, a bundák hirdetéseitől az autókerekeken át a belvárosi mozikiig. A helyszínek, ahol Kassákék esteket rendeztek, legtöbbször szintén a „polgári kultúra” helyei voltak (Zeneakadémia, galériák, színházak), ugyanazok, ahol a Nyugat szervezte estjeit és *ankét*jait. A Dokumentum szerkesztői számára hamar kiderült, hogy ez a közeg nem fogja eltartani a lapot. Ez volt az egyik oka annak, hogy Kassák következő folyóirata, a Munka (1928–1939) más közönséget, a szervezett, bérből élő munkásokat célozta meg.¹¹⁷

A másik körülmény, amelyet a Dokumentum szerkesztőinek figyelembe kellett vennie, a korlátozott nyilvánosság volt.¹¹⁸ A Dokumentum szerzői öncenzurát gyakoroltak, ami megakadályozta, hogy az egyébiránt társadalmi és politikai problémákkal széleskörűen foglalkozó lap közéleti kérdésekben markáns véleményt fogalmazzon meg. Ez a körülmény frusztrálta a lap szerkesztőit, akik közül Déry és Illyés karakteresebb állásfoglalást sürgettek.¹¹⁹ Igaz, hogy Kassák már az 1920-as évek elején, elsősorban a bécsi emigráció lapjaiban folyó viták során a művészet szerepét hang-

¹¹⁶ Erről anekdotikus megfogalmazásban, de a rendelkezésünkre álló forrásokkal lényegében összhangban lásd ZELK Zoltán, *Egyember-látta matiné*, Élet és Irodalom 1970. január 31., 4.

¹¹⁷ K. HORVÁTH Zsolt, *Kulturális vonzások és baloldali választások. A Munka-kör és a társadalmi tér kettős fogalma 1928–1932 = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írőcsoportosulások*, szerk. BIRÓ Annamária – BOKA László, Partium–Reciti, Nagyvárad–Budapest, 2014, 257–270.

¹¹⁸ A korabeli magyar sajtóviszonyokról bővebben lásd SÍPOS Balázs, *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*, Argumentum, Budapest, 2011. Sipos hivatkozik a korabeli büntetőperek gyűjteményére: Budapest Főváros Levéltára, VII. 18. d., Budapesti Királyi Ügyészség büntetőperes iratok, 139. doboz. A korszak cenzurális viszonyairól és a betiltott művekről részletesen: MARKOVITS Györgyi, *Üldözött költészet, kitiltott, elkobzott, perbe fogott kötetek, versek a Horthy-korszakban*, Akadémiai, Budapest, 1964, 25–36.; *A cenzúra árnyékában*, vál., szerk. MARKOVITS Györgyi – TÓBIÁS Áron, Magvető, Budapest, 1966, 100–109. A nyilvánosság korlátozásának sok eszköze volt, a Dokumentummal egy időben megjelent A Láthatár megszűnését egykori szerkesztője egybekel mellett a lap utcai árusításának megtiltásával gyarazta. RUBIN László, *Miért szűnt meg A Láthatár vagy búcsú a nyájas polgároktól*, Együtt 1928/2., 1.

¹¹⁹ DÉRY Tibor *levelezése 1927–1935*, szerk. BOTKA Ferenc, Balassi – Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2007, 10–11.; TVERDOTA György, *Németh Andor. Egy közép-európai értelmiségi a XX. század első felében*, Balassi, Budapest, 2009, 107.

súlyozta az új társadalom megteremtésében (lásd a korábban idézett *Álláspont* című kiadványt is),¹²⁰ szemben például a kommunista párthoz kötődő értelmiségiek továbbra is forradalmi politikájával szemben – tehát nem az öncenzúra volt az egyetlen oka annak, hogy a Dokumentum depolitizált volt. Ugyanakkor feltehető – és magánlevelezésükön kívül korabeli publicisztikáikból is erre lehet következtetni –, hogy a satirikus közéleti kommentárokat közlő Déry és a szürrealistáknál bevett, később médiahacknek nevezett eljárásokat (például a budapesti telefonkönyvről irodalmi recenziót) jegyző Illyés szívesebben szerkesztettek volna politikailag szókimondóbb lapot, ha nem kellett volna Kassák és a saját hazatérésük érdekében kompromisszumokat kötniük.

Fordítás, archaizmus, történelem

Kosztolányi a magyar *Kalevaláról*

Ismeretes, hogy Kosztolányit mélységesen elbűvölte a *Kalevala* nyelve Vikár Béla, a népmesék, népdalok gyűjtőjének és a tájszólások ismerőjének fordításában, melyet 1935-ben hosszan méltatott is.¹ Vikár a finn népeposz tolmácsolását 1909-ben jelentette meg. Kosztolányi megemlékezése e fordításról számos olyan aspektust tartalmazott, amelyek több szinten is megjelennek: Magyarország két világháború közötti történeti-politikai helyzetétől a kulturális-kultúrtörténeti összefüggéseken át egészen a szisztematikus irodalomtörténeti folyamatok és a fordítás kérdésköréig. Ezeket a szinteket az alábbiakban külön is tematizálni kell, és ugyanakkor tárgyalni azok összefüggéseit.

A vizsgálatban a fordítás Kosztolányi által célba vett textuális kiindulópontja a következőképpen jelenik meg: intenzíven kiemeli a nyelvi performativitás – nem „szépség”! – jelenlétét, világképi jelentőségét és hatását a finn népeposzban (a különböző bűvölők, átkok, varázsigék, ráolvasások formájában) olyan megfogalmazásokban, melyek az *Esti Kornélt* juttatják eszünkbe: a *Kalevala* azt „hirdeti” (a „legnagyobb és legmélyebb” üzenetként), hogy „a szó annyi, mint a tett”,² amely nyelvi vonásra már Martin Buber is rámutatott és reflektált.³ Ezek a nyelvi cselekvések mint mitikus, nem-reprezentációs gesztusok⁴ nyilván nem szolgálják semmilyen egologikus értelemben vett

¹ Ez a méltatás már mint tény Babitshoz és Szerb Antalhoz képest jelentősen másfajta irodalomfogalomról tanúskodik, mely nem zárja ki a szóbeliséget abból, mint Szegedy-Maszáék megjegyzi: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Irodalmi kánonok*, Csokonai, Debrecen, 1998, 42.

² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ércnél maradóbb*, szöveggond., jegyz. Réz Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1975, 422. Vagy: „Beszélni annyi volt, mint tenni, varázst tenni, 'tétéményt tenni', bűvölni, élni.” *Uo.*, 416. Ugyanitt Kosztolányi egy oldalvágást is megenged magának Babitscsal szemben: „Nem szabad itt arra gondolnunk, hogy ez holmi nyavalyás wartburgi dalnokverseny volt, vagy egy irodalmi kávéház gyatra vetélkedése az elsőbbségért, a költői babérrért. Életre-halálra szolt ez.” A „tétémény” ilyen hangsúlyozása a szövszerintiség Walter Benjamin-féle elvére is emlékeztethet (persze immár egy másik nyelvi szinten, vö. *A műfordító feladata*).

³ Buber az Anton Schiefner 1914-ben megjelent *Kalevala*-fordításához egy utószót is hozzátett, amelyben ő a „mágikusát” hangsúlyozta: „A lényeges tett a finn mágiában mégis a szó”, a *Kalevala* „a teremtő szó eposzává válik”. Martin BUBER, *Kalevala, das National-Epos der Finnen*, Müller, München, 1914, 477–478. Nézete szerint ez a vonás azon alapul, hogy az „ének” és az „éneklés” (a performatív aktus) eredendőbb, mint a „beszéd” (amely intézményesített konvenciótól függ), erről tanúskodik az eposz: „az ének mágia, a beszéd kauzalitás. Énekelni annyi, mint veleszületett szabadsággal élni, beszélni pedig annyi, mint nélkülözhetetlen szerződést betölteni.” *Uo.*, 469. (Buber utószavát később a Steinitz-féle kiadásban ismét újranyomták, akinek utószava a *Kalevala*-fordítás egyes elveit tárgyalja. Lásd Wolfgang STEINITZ, *Kalevala. Das Nationalepos der Finnen*, Hinsterff, Rostock, 1968, 387–395., 397–405.)

⁴ A vonatkozó időszakban André Jolles határozta meg a mítoszt „nyelvgesztus”-ként („Sprachgebärde”), vö. André JOLLES, *Einfache Formen*, Tübingen, 1974⁵, 114. A szóban forgó nyelvi jelenségekhez a későbbi szakirodalomból vö. Paul ZUMTHOR, *Einführung in die mündliche Dichtung*, Berlin, 1990, 175, 184, 205. A két háború között talán csak Hans Lipps foglalkozott „a szó potenciájával” (gestzus, ígret stb.)

¹²⁰ Oliver BOTAR, *From the Avant-Garde to „Proletarian Art”. The Emigré Hungarian Journals* Egység and Akasztott Ember 1922–23, *Art Journal* 1993/1., 34–45.; SZEREDI Merse Pál, *Budapest–Berlin–Budapest. Magyar művészek Berlinben az 1920-as években = Berlin–Budapest 1919–1933. Képzőművészeti kapcsolatok Berlin és Budapest között*, Virág Judit Galéria, Budapest, 2016, 11–147.; LITVÁN György, *Irányszatok és viták a bécsi magyar emigrációban = Vélemények és viták a két világháború közötti Magyarországról*, szerk. LACKÓ Miklós, Kossuth, Budapest, 1984; Lajos Kassák: *Botschafter der Avantgarde 1915–1927*, szerk. SASVÁRI Edit – ZÓLYOM Franciska – SCHULCZ Katalin, Literaturmuseum Petöfi – Kassák Museum, Budapest, 2011.